

BEVEZETŐ

„Vajdaság magyarsága eredetében igencsak tarka képet mutat. A vidék magyarsága a török megszállás alatt szinte teljesen kipusztult. A török leverése után, mint osztrák kincstári birtokra, nagy számban költöztettek ide németeket, így a magyarok újratelepítése csak az 1700-as évek közepétől folyt Magyarország szinte minden megyéjéből” (VMND III, 8). A Vajdaság zenefolklórájában a teljes magyar nyelvterület öt népzenei dialektusa közül – egy, a moldvai kivételével – valamennyi képviselteti magát: a dunántúli, a felföldi, az alföldi és az erdélyi. A különböző tájakról különböző időkben idetelepült lakosság a soknemzetiségű környezetben megőrizte sajátságait, nyelvjárását, dalait, olykor viseletét is, sőt hagyományaihoz a kibocsátó falvaknál általában jobban ragaszkodott, ugyanakkor folklórkincsei a földrajzi és sorsközösség révén bizonyos mértékig egymáshoz csiszolódtak, hasonlultak. Kalendáriumi szokásaik, énekeik összességükben rendkívül változatos, színes, gazdag együttest alkotnak.

A falusi emberek életébe – még a 20. század első felében is – szervesen illeszkedtek az énekek, zenével egybekapcsolt ünnepek, amikor a nehéz fizikai munka után megpihentek, a küzdelmes hétköznapi gondjait félretették. Az időt az esztendő jeles napjaihoz és időszakaihoz mérték. A Vajdaságban is újévi köszöntővel kívántak áldást és bőséget a családoknak, vízkeresztkor kivilágított csillaggal, énekszóval érkeztek a házakhoz a háromkirályoknak öltözött kislíuk. Vidám zenés mulatságokkal telt a farsang, melyet hamvazószerdán nótával búcsúztattak el. Télen még a disznótorokhoz is hozzátartozott egyes falvakban a kántálás. Nagybojtben Jézus szenvedésére emlékezve nem tartottak esküvőt és zenés mulatságot. Ez volt a böjti énekek ideje, melyeket nemcsak a szentmisén énekeltek, hanem liturgikus kereteken kívül is; és saját énekkészlet illeszkedett virágvasárnaphoz, nagycsütörtökhöz, nagypéntekhez, húsvét hajnalához. Pünkösdkor a természet kivirágzásáról és a Szentlélek csodájáról daloltak a kislányok házról házra járva, miközben zöld ágat, „pünkösdi fát” vittek magukkal. A nyári napfordulón, Szent Iván napján tüzet raktak, és átugrálták a fiatalok, az aratás befejezését rigmussal és dalokkal ünnepelték. Szent Anna, Havi Boldogasszony, Nagyboldogasszony és Kisboldogasszony napjának is megvoltak a maga énekei. Adventban, karácsony előtt „adventölők”, Szentcsalád-járók, majd a betlehemesek indultak útnak, akár messze ki, a tanyavilágba is, karácsony estéjén pedig köszöntők, „kóringyálók” csoportjai vitték hírül az „angyali vigasságot”. A bukovinai székely lakosságú településeken ekkor került sor a „leányok megénekelésére”, és ugyanitt a karácsony napján kezdődő betlehemezés újévig tartott. Karácsony után az Istvánokat, Jánosokat köszöntötték mennyei patrónusuk napján, december 26-án és 27-én. Ezek az évről évre ismétlődő ünnepek, rituális cselekmények és énekeik a közösség összetartozását erősítik, megidézik és újraélesztik a „régieket” hagyatékát, áldást, bőséget biztosítanak a jelen és a következő nemzedékeknek.

A szokások lefolyása általában hasonló. Az énekeket gyakran prózai bekezdéssel és búcsúzó formula keretezi, és az énekek között vagy végén verses, illetőleg prózai részek szintén elhangozhatnak. Éneklés alatt néha táncolnak is (pünkösdlők, betlehemesek). Vannak bizonyos cselekménnyel járó, dramatikusnak tekinthető szokások, melyekben a résztvevők szereplőket személyesítenek meg (háromkirályokat, pünkösdi menyasszonyt-vőlegényt, angyalokat, pásztorokat, káplárt, huszárt, ki-

rályt), akik valamilyen szempont alapján válogatott személyek. Feladatukra életkoruk, nemük, családi állapotuk, ügyességük teszi alkalmassá őket. Házról házra járnak, és a hallgatóság adománnyal viszonozza énekeiket, jókívánságaikat, mert bár „a jókívánság a civilizált embernek többnyire üres szó, a régi embernek szinte varázsszerű érték lehetett, amit szívesen viszonzott tőle telhetően” (Kodály Zoltán, MNT II, VIII). A jeles napi szokásokban az aktív és a passzív részvétel egymást feltételezi, kölcsönösen fontos, hiszen az énekes cselekményt a közösség javára és annak igényei szerint végzik.

Tágabb értelemben azokat az egyházi népekeket is „szokásdalnak” tekintjük, amelyeket nem a szentmisén, hanem előtte vagy utána énekelnek a jámbor közösségek kántor irányítása nélkül az egyházi év bizonyos időszakaiban vagy bizonyos napjain a templomban, illetőleg falusi otthonokban, temetői keresztelnél és nevezetes szentek tiszteletéhez fűződő búcsújárás alkalmával. Énekeskönyvi alakjukhoz képest ezek variálódhatnak, és magukon viselik a helyi előadási stílus jellegzetességeit. Néhány régi, egyházi népének a templomi használatból kiszorulva már csak effajta szerepben, szokásdalként maradt fenn, pl. a késő középkori eredetű, *A szűz egy fiat szült* kezdetű ének a huszárjátékban és a serkenyézésben (234., 238. sz.).

„Az esztendőt az ember mindig kultikus egésznek érezte, és kozmikus fordulatait máig számon tartja. A keresztény egyházi évnek Jézus evangéliumi életéhez igazodó liturgikus rendje az őszövet-ségi kultuszból, az antik pogányság és az európai népek archaikus ünneplő hagyományából ötvözött össze, egyben ráépült a csillagászati, illetőleg gazdasági évre. Innen az európai népek jeles napjainak szinte testvéri hasonlósága. A népi, illetőleg tradicionális életérzés szerint a világ és ember teremtmény, a Teremtőtől függ, aki ura a természetnek és életnek, és így kultusz illeti... A primitív pogány szakralizmust az Egyház tövestől nem tudván kiirtani, [...] alkalmazkodott Mesterének tanításához, aki nem eltörölni, hanem betölteni jött a régi törvényt, igazolni a prófétákat... Ezzel a türelemmel, olykor kényszerű belenyugvással természetesen az archaikus világszemlélet fennmaradásához, továbbéléséhez is hozzájárult” (Bálint 1973, 11–12). Az esztendő jeles napjaihoz fűződő énekes népszokások gyökerei – az egyházi ünnepekhez hasonlóan – olykor a történelem előtti időkbe nyúlnak vissza, és ősi hiedelmek, termékenység-ritusok nyomait őrzik. Mások – egyes elemeiket illetően – az antik műveltséggel hozhatók kapcsolatba, további jelentős rétegek a középkori egyházi ünnepek és szokások lecsapódása, majd barokk kori továbbfejlesztése, és újabb jámbor áhitatformák folklorizációja. Mindezek a rétegek egyazon szokáson belül is keveredhetnek, összeolvadhatnak.

A jeles napi dalok, énekek már csak történeti kialakulásuk eltérései miatt sem alkotnak egységes zenei stílust. Régi és új stílusú dallamok csak kivételképpen szerepelnek köztük, előfordulnak viszont a kötetlen szerkezetű, archaikus réteg ütempáros és recitatív képviselői (disznótoros kántálókban, farsangi köszöntőkben, pünkösdlőkben, betlehemes játékok részleteiben). A szokásdalok keleti eredete csak a regösének esetében valószínűsíthető, amit a Vajdaságban farsangi köszöntőként énekelnek (30–34. sz.). Középkori dallamokból, majd a kora újkor egyházi népekeiből azonban számosan kerültek népi használatba és váltak szokásdallá. A 18. század zenei divatja különösen nagy hatást gyakorolt erre a zenei anyagra: Európa-szerte ismert barokk dallamok hangzanak fel – egyebek mellett – a betlehemes játékokban, és ez a zenei nyelvezet a névnapköszöntőkben szintén megjelenik. Még a 19. század újabb egyházi és népies daltermése is helyet kapott egyes szokásokban, alkalomhoz kötött énekekben (Szentcsalád-járás énekeiben, adventlőkben, búcsús, aratóünnepi és karácsonyi énekekben). Az alkalomhoz nem kötött népdalokkal ellentétben folyamatosan meghatározó jelentőségű volt a magaskultúra és a népi kultúra összefonódása, az írott és a szájhagyományos műveltség kölcsönhatása.

A falusi mindennapokban nincs helye a szokásdaloknak, csak az esztendő meghatározott ünnepein vagy jeles időszakaiban veszik elő őket. Kizárólag egyetlen alkalomhoz fűződő, sajátos dallam a Vajdaságban a pünkösdlőké (111–135. sz.) és a farsangi köszöntőké (30–34. sz.). Azonos ünnepkörön belül azonban egyazon ének különböző szokásokban szerepelhet. Karácsonyi időszakban pl. a *Hej, vig juhászok, csordások* kezdetű éneket Szentcsalád-járáskor (180-V, VII. sz.), angyali

vigasság során (200-III. sz.), huszárjátékban (233. sz.), betlehemes játékban (240-I., 254-VII., 255-I., 260-II., 266-IV., 277-IX. sz.) és karácsonyi énekként is (328. sz.) használják. A karácsonyi ünnepek egyik legerősebb dallamát, mely *Kirje, kirje, kis dedecske* szöveggel Bálint Sándor gyűjtése révén városon is ismertté vált, bölcsőjáraskor (199. sz.), Szentcsalád-járaskor (182. sz.), karácsonyi köszöntőként (200-II., 210–212. sz.) és betlehemes játékban (243-VII., 253-III., 258-V. sz.) éneklük. Az egészen szoros és a lazább zene és szokás kapcsolat mellett sok esetben a kapcsolat teljes hiánya is tapasztalható. Ugyanaz a dallam az esztendő legkülönbözőbb ünnepeire társulhat, természetesen eltérő, az alkalmaknak megfelelő szöveggel. A *Mittit ad Virginem* középkori adventi szekvencia népi dallamváltozatai pl. nemcsak adventhez (159., 163–165. sz.), hanem pünkösdhöz (137. sz.) és a Szentcsalád-járás szokásához tartoznak (179-II. sz.), továbbá János-köszöntőnek is énekelik őket (339–341. sz.). Egy általánosan elterjedt kanásztáncdallam – *Bárcsak régen felébredtem volna* – elsősorban karácsony táján használatos (180-VIII., 249-III., 283–286., 351–353. sz.), de havi boldogasszonyi és nagyboldogasszonyi búcsúének is lehet (148., 152. sz.). A naptári alkalmak és dallamaik viszonya tehát rendkívül eltérő: egyrészt sok évszázadra visszamenően változatlan, másrészt rugalmasan megújuló még a 20. században is. Megőrzésnek és alakításnak egyaránt helye van, ha a közösség jóváhagyja, ha ízlésének megfelel.

A 19. században az írás-olvasás tömegessé válása nemcsak rombolta a szájhagyományt, hanem esetenként ösztönözte is. Hangsúlyoznunk kell a nótaulást, az „ad notam” technika vajdasági jelentőségét (mindenekelőtt a búcsúénekek és a Szentcsalád-járás esetében), mely többnyire az *Orgonahangok* egyházi énekeskönyvben vagy aprónyomtatványokban megjelent szövegeket társít ismert dallamokhoz. Ez a gyakorlat szerepet játszott ugyanis a régi dallamok életben tartásában (pl. a Rákóczi-nóta 17. századi dallamához illesztettek újabb szövegeket: 142–143., 151. sz.). Hozzájárult továbbá a népzene életére alapvetően jellemző variánsképződéshez is. Az *Örvendetes napunk támadt* húsvéti népének (102. sz.) 18. századi dallamára húzták rá a tekijai búcsúének nagyobb szótagszámú szövegét (149. sz.), amit a hangok aprózásával oldottak meg. A *Keservesen siratja Mária fiát* böjti énekhez (87. sz.) szintén egy nagyobb szótagszámú, *Orgonahangok*-beli szöveget illesztettek (70. sz.). A társítás kezdeményezői általában az éneklést-imádkozást irányító jó hangú, olvasást kedvelő előénekesek. „Ezt most írtam le egy könyvbü. Valáhun tálátám, s akkor leírtam – jegyezte meg egy bácskerteszi előénekes adatközlő. – Sokát leírtam, hát így kivettem a könyvekbül, mer tudja, amikor ván egy kis idém, akkor eléveszem a könyveket” (179-II. sz.).

A közreadás szempontjai

A Magyar Népzene Tára II. Jeles napok című vaskos kötete, mely 1953-ban jelent meg, mindmáig a legbővebb összefoglalása az egész magyar nyelvterület énekes-zenés kalendáriumi szokásainak és a „nagyobb időközre terjedő” énekes alkalmak dalainak. Ebben 23 vajdasági ének szerepel (vízkereszt, farsangi, adventi, karácsonyi, István- és János-napi), melyeket Kiss Lajos zombori születésű népzenekutató gyűjtött 1939-ben és 1941-ben Gomboson, valamint a Vajdaságban ideiglenesen megtelepedett istenesi székelyek betlehemes dallamai Benedek András és Vargyas Lajos 1943-as gyűjtéséből. Azóta hosszú idő telt el, és a szokásanyag mennyisége az intenzív gyűjtéseknek köszönhetően megsokszorozódott. Egy részük nyomtatásban is elérhetővé vált Kiss Lajos Horgosról (1974), Gombosról és Doroszlóról (1982), valamint az al-dunai székely falvakról (1984) készített népzenei falumonográfiáinak dalai közé illesztve. Papp György 1971-ben kezdett betlehemes játékokat gyűjteni, majd publikálni (1975, 1994), anyagának egy része elhangzott az Újvidéki Rádió jugoszláviai magyar népköltészettel foglalkozó sorozatában *Jeles napok feledésbe merülő szokásai* címmel. Kőnya Sándor észak-bánsági vallásos énekgyűjteménye (2004) szintén tartalmaz jeles napokhoz, időszakokhoz kötődő darabokat. Burány Béla az 1960-as és 1990-es évek között végzett nagyszabású, kifejezetten a szokásokra irányuló gyűjtést, melyet *Ünnepek, szokások, babonák* címmel adott közre

két kötetben (2000, 2001). Bodor Anikónak pedig különösen az 1975 és 1979 között magnetofonra vett anyaga gazdag jeles napi énekekben, szokásokban, bizonyára már a tervezett könyvére gondolva gyűjtötte őket. A publikációkon túl igyekeztünk valamennyi hangzó és kéziratos forrást felderíteni elsősorban a Vajdasági Magyar Népzenei Archívumból és a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete népzenei gyűjteményéből, továbbá Bodor Anikó hagyatékából, melyet a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet őriz. Könyvünk – szándékunk szerint – a vajdasági szokások teljes dalkincsét tartalmazza (együttesen mintegy 950 adatot). Egyfelől tehát teljességre törekedtünk, másfelől viszont – Bodor Anikó közreadási gyakorlatát követve – „a népzeneidegen dalokkal nem foglalkozunk, mert a hagyomány keretén zömmel kívül esnek” (VMND III, 11). Az adatok széles időszavat, majd másfél évszázadot fognak át, a legkorábbi gyűjtés 1872-ből, a legújabb 2013-ból való.

Elsődleges forrásnak a hangfelvételeket tekintettük, melyek lejegyzését legtöbb esetben magunk végeztük el. Ha hangfelvétel és publikált forrás egyaránt rendelkezésre állt, a hangzó anyagból indultunk ki, és azt egészítettük ki a nyomtatott adattal. Esetenként 19. századi, csak szöveggel feljegyzett szokásokat is közlünk (az elavult helyesírást átalakítva, a tájnyelvi sajátosságok jelöléséhez azonban ragaszkodva), és néha újabb, kotta nélküli, de néprajzi szempontból fontos gyűjtéseket is, melyeknek valószínű dallama többnyire megállapítható. Ezeket *-gal különböztetjük meg a kottás adatoktól.

Kötetünk a naptári év által megszabott sorrendben ismerteti és közli az ünnepnapokhoz és jeles időszakokhoz kapcsolódó énekeket, énekes szokásokat. Fontosnak tartottuk, hogy elsősorban maguknak az adatközlőknek a szavai alapján kapjon képet az olvasó erről a színes, vonzó világról. Az élőbeszéd lazasága, túlzott részletessége, ismétlései olykor megkívánták az értelemszerű összevonásokat, kihagyásokat (ami a szövegben nincs jelölve), esetleg az átszerkesztést a logikai sorrend fenntartása érdekében. Ha kiegészítésre volt szükség, azt szögletes zárójelbe tettük, és néhány nyilvánvaló szóbotlást kiigazítottunk. A szokások ismertetését egységesen jelen időben adjuk, bár többségük már csak az elbeszélők gyermek- vagy fiatalkorában élt. Erről az egyes szokások jegyzeteiben bőszéges tájékoztatás olvasható.

Egy-egy fejezet belső sorrendjét különféle, az anyag tulajdonságait leginkább kifejező néprajzi, földrajzi és zenei kritériumok alapján határoztuk meg. A műfaj megnevezése az adatközlőktől származik (pl. angyali vigasság, kóringyáló), ha pedig ilyen nem ismeretes, akkor a néprajzi szakirodalom terminusait használjuk (karácsonyi köszöntő). A kották közepesen részletesek, ami azt jelenti, hogy nem pusztán a dallamot ábrázolják, hanem bizonyos fokig annak előadásmódját és variálódását is. A további versszakok prozódiaja által befolyásolt ritmus apróbb változásait azonban nem hozzuk variánsként, és általában azt sem, ha egyes rövid díszítőhangok az éneklés során a későbbiekben esetleg kimaradnak. Több előadó összevont kottájában a személyi szöveg- és dallameltéréseket föltüntetjük (ossia), de a csupán nyelvjárási különbségeket nem. A legtöbb dal előadásmódja *tempo giusto*, amit nem jelzünk, csak az ettől eltérőket.

A dalszövegek tájnyelvi közlésében a Bodor Anikó által kidolgozott módszert követjük (VMND III, 13–14). Amennyiben egyes szavak, kifejezések a mai olvasó számára érthetetlenek, szögletes zárójelben adjuk a köznyelvi megfelelőjét. További eligazításul szolgál a *Tájszavak, kevésbé ismert kifejezések* jegyzéke. Itt jegyezzük meg, hogy a tájnyelvi ejtés gyakran következtetlen, és a dalokban általában halványabb, mint ugyanazon énekesek prózai elbeszélésében.

A dalok jegyzetei tájékoztatnak a történeti és stílári zenei jegyekről, a dallamtípus földrajzi elterjedéséről, zenei variánsairól, szöveg- és műfajkapcsolatokról. Felsoroljuk és egymáshoz utaljuk a vajdasági variánsokat, melyeket általában az első előfordulásukkal jellemezünk, de ha az a tipikustól lényegesen eltér, akkor a következőnél. Szükség szerint utalunk a közkézen forgó egyházi énekeskönyvekre és olyan, csak szövegeket tartalmazó énekeskönyvre is, mint az említett *Orgonahangok*, amely a 20. század első évtizedeiben volt használatban a Vajdaságban, anyagának nagy része azonban a későbbi kiadványokból már kimaradt.

A szakirodalomra – néhány kivételtől eltekintve – egységes rövidítéssel hivatkozunk: megadjuk a szerző nevét, a kiadvány évszámát és ha szükséges, az oldalszámot vagy a dallamszámot. A betű- és zenei jelek magyarázatától eltekintettünk, mivel az megegyezik az előző kötetek gyakorlatával.

*

Köszönet illeti mindazokat, akik lehetővé tették a könyv megírását és publikálását, mindenekelőtt Bodor Anikó fiát, Danilo Đurđićot és egykori főnökét, a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet volt igazgatóját, a Magyar Nemzeti Tanács elnökét, Hajnal Jenőt. A népzenei hanganyag számbavétele, adatainak azonosítása, átjátszása, digitalizálása és a hangzó melléklet elkészítése az előző kötetekhez hasonlóan Németh István feladata volt, aki egyúttal közreműködött a Bodor-hagyaték átnevezésében, a szokás vonatkozású támlapok és feljegyzések gyűjtésében is. Ezekről Juhász Gyula, a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet munkatársa készített fénymásolatot. Németh István és Juhász Gyula 2013-ban még kiegészítő gyűjtést is végzett a bácskai Duna mentén és Észak-Bánátban. Kaszás Angéla könyvtáros szakirodalmi tanácsokkal és könyvek beszerzésével, a néprajzi munkák kölcsönzésében Iancu Laura és Vargyas Gábor néprajzkutató, a tájszavak magyarázatában pedig dr. Korponai Erzsébet zentai orvos volt segítségünkre. Az *Orgonahangok* című könyvritkaságot Szalay Olga népzenekutató bocsátotta rendelkezésünkre. Kiadványunk szakmai ellenőrzését Domokos Mária és Rudasné Bajcsay Márta népzenekutató végezte. Legfontosabb végül megemlékeznünk magukról az adatközlőkről, azokról a férfiakról és nőkről, akik öröklött tudásukat számunkra közvetítették, és a csaknem félszáz gyűjtőről, akik ezt a tudást hangfelvételen vagy írásos formában megörökítették.

PAKSA Katalin